SAKLI SÖZLÜK

Dil Dışı Bırakılmış Bir Dilin Sözlüğü

KEMAL ATEŞ

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

/ otukennesriyat

YAYIN NU: 2011
KÜLTÜR SERİSİ: 1092

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NU: 49269

ISBN: 978-625-408-570-3

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

1. Basım: Destek Yayınevi, 2016

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
Istiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50

Genel Müdür: Ertuğrul Alpay

Genel Yayın Yönetmeni: Göktürk Ömer Çakır

Editör: Oğuzhan Murat Öztürk

Kapak Tasarımı: Mahmut Doğan

Dizgi-Tertip: Mahmut Doğan

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: Çınar Matbaacılık ve Yayın Sanayii Ticaret Ltd Şti
Yüzyıl Mah. Matbaacılar Cad. Ata Han Nu: 34 K: 5
Bağcılar-İstanbul
Tel: (0212) 628 96 00
Sertifika Nu: 45103

İstanbul- 2023

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Kemal Ateş: 1947 yılında Kırşehir-Kaman'da doğdu. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü bitirdi. Başta DTCF, İLEF, SBF olmak üzere Ankara Üniversitesi'nin çeşitli fakültelerinde öğretim görevlisi olarak görev yaptı; Türk Dili, Çocuk Edebiyatı dersleri verdi. Aynı üniversitede doktorasını yaptı. *Varlık*, *Türk Dili*, *Virgül*, *Hürriyet Gösteri, Sincan İstasyonu* gibi dergilerde ve çeşitli gazetelerde yazılar yazdı. *Çürük Kapı*, *Toprak Kovgunları*, *Veresiye Defteri*, *Bir Başka Şehir*, *Küskün Fotoğraflar*, *Bir Şarkıyı Dinlerken* gibi roman ve öyküleriyle Edebiyatçılar Derneği, TESK, Lions, PEN Yazarlar Derneği - Orhan Kemal ödüllerini kazandı. Edebiyat dünyasında özellikle gecekonduları içeriden gösteren yapıtlarıyla ilgi uyandırdı, eleştirmenler bu yapıtlarından övgüyle söz ettiler. Yetişkinler için yazdığı kitaplarının yanı sıra *Yitik Kuzular* adını verdiği romanını çocuklar için yazdı. Destek Yayınevi'nce yayımlanan *Neşter ve Madalya*'da Yaşar Doğu, Celal Atik, Gazanfer Bilge, Mustafa Dağıstanlı, Mithat Bayrak, İsmet Atlı gibi efsaneleşmiş şampiyonları konu aldı. Ağırlıklı olarak 1948 Londra ve 1960 Roma olimpiyatlarını anlattığı bu kitabı, edebiyatımızda modern güreşin yanı sıra olimpiyatları konu alan ilk romandır. Spor dünyasında da ilgiyle karşılanan *Neşter ve Madalya*'nın yayımlanmasından sonra Ateş, Türkiye Güreş Federasyonu Onur Kurulu'na seçilen, efsane şampiyonlarla bu kurulda görev yapan ilk edebiyatçı oldu. Ayrıca Türkiye Güreş Vakfına üye seçildi. Köy enstitülü şampiyon Ahmet Bilek'in yaşamını konu aldığı Sessiz Şampiyon (H2O Yay.) romanıyla enstitülerin bilinmeyen bir cephesini gün ışığına çıkardı.

İlk baskılarını *Cumhuriyet*'in yaptığı *Öğretemediğimiz Türkçe*, İmge Yayınlarından çıkan *Türkçem Mahzun Ben Mahzun*, *Dil Hurafeleri,* Bilgi Yayınevince basılan *Kendi Diliyle Kavrulmak* yazarın dil yanlışlarını, Türkçenin güncel sorunlarını ve Osmanlıca konusunu tartıştığı kitaplarındandır. Kısa bir süre Talim ve Terbiye Kurulu'nda üye olarak görev yapan Kemal Ateş, yirmi yıl yürüttüğü Ankara Üniversitesi Türk Dili Bölümü başkanlığından 2012 yılında emekli oldu.

SAKLI SÖZLÜK NASIL BİR SÖZLÜK?

Türkçe, dünyanın hem en talihli dili, hem de en talihsiz dili... Yüz altmışı bulan eki kuşkusuz bu dilin en büyük talihi, şansı, öteki dillere göre üstünlüğü. Ek zenginliği Türkçenin doğurganlığının, üretkenliğinin, yaratıcılığının önemli bir kanıtıdır; bu durum somut, sayısal bir gerçektir. Bir dilde her yıl pek çok sözcük yaratılabilir, türetilebilir; ancak üç yüz yılda tek bir ek yaratılamaz. Ek zenginliği gerçekten bir dil için ayrı bir şanstır. Ekler bir dilin en kıymetli ögesidir, kaybedilenlerin yerine yenisi konulamaz. Yüz altmış eki, ne İngilizcede, ne Fransızcada, ne Almancada bulabilirsiniz. *Saklı Sözlük*'te halkın bu ekleri nasıl işlettiğinin güzel örneklerini de bulacaksınız.

Türkçenin öteden beri çok konuşulan, çok tartışılan talihsizliğine gelince... Osmanlı aydını Arapça ve Farsça hayranlığı yüzünden halkın dili Türkçeyi edebiyat ve bilim dili olarak yeterince benimsemedi. Edebiyat dilimizin kuruluş yıllarında yazarlar halk diline kulak vermek, çarşıda pazarda, köyde kasabada halktan işittikleri dili metinlerinde işlemek yerine, öğrendikleri Arapça ve Farsçadan, önlerine koydukları yabancı sözlüklerden yararlandılar. Gerçek Türkçe, yani halkın dili "lisan-ı avam" aşağılamasıyla âdeta dil dışına, edebiyat ve bilim dışına itildi. Bu yanlış gidiş, birtakım hurafelerle, cennette Arapça ve Farsça konuşulduğunu savunan fetvalarla desteklendi. Âşık Paşa'nın (1272-1333) "Türk diline kimseler bakmaz idi" diye yakındığı yıllarda, yani yazı dilimizin kuruluş aşamasında aydınlar halk diline kulak vermek yerine, Arapça ve Farsçadan sözcük aktarmayı büyük bir marifet olarak gördüler. Örneğin, Türkçede *ilerleme*, *gelişme*, *yükselme* dururken, *terakki, tekâmül* demek daha doğru görüldü. *Su*, *sıvı* sözcükleri bile "lisan-ı avam" sayıldığından, "mai", "ab" demek yazı yazmanın bir gereği kabul edildi. Halk dilinde *güneş*, *ay* varken "hurşid", "şems", "mah" denildi. Böylece tarihimiz bir ölü sözcükler mezarlığına döndü. Nurullah Ataç "kaybolan

bir dil"den söz eder. Bir bakıma sekiz ciltlik *Tarama Sözlüğü* ile on bir ciltlik *Derleme Sözlüğü* bu kaybolan dilin sözlükleridir. Bu kayıplar yalnız binlerce sözcükle, deyimle sınırlı kalmadı, Nurullah Ataç'ın büyük bir kavgayla kabul ettirdiği "devrik cümle" de bu kaybolan dil içinden çekip çıkarıldı.

Sözünü ettiğimiz ihmal ve ilgisizlik yüzünden âdeta bir ölü sözcükler mezarlığı yaratıldı. Bu mezarlıkta biraz dolaştığınızda hüzünleneceksiniz, üzüleceksiniz, binlerce sözcüğün, bizim sözcüklerimizin neden yitip gittiklerine bir anlam veremeyeceksiniz. Hepsi de bizim, bizim kültürümüzün, bu halkın var ettiği sözcükler. Hani son zamanlarda mizahçıların uydurduğu argo bir sözcük vardır, *maganda* diyoruz ya kent terbiyesi almamış adamlara. 13. yüzyılda "yabaneri" denirdi böylelerine; bu yabanerleri biraz gençse "yabanoğlanı" denirdi. Şimdilerde ayıla bayıla söylediğimiz "first lady" var ya, inanın atalarımız bunun bile Türkçesini yıllar önce bulmuşlardı: *ulukadın* ya da *uluhatun*... Çocukluğumda "meşrubat" ile "mefruşat"ı birbirine karıştırırdım, dilimiz zor dönerdi, bizim değildi çünkü. 13. yüzyılda meşrubata "içit", mefruşata da "evbezeği" denildiğini bu ölü sözcükler mezarlığını dolaştığınızda göreceksiniz.

"Halk diline kulak vermek" diyor Nurullah Ataç. Yazı dilimizin kuruluş aşamasında bu yapılmadı. Kâşgarlı Mahmut'tan başlayarak, Refik Halit Karay, Memduh Şevket Esendal, Reşat Nuri Güntekin, Osman Cemal Kaygılı, Halikarnas Balıkçısı, Fakir Baykurt, Yaşar Kemal, Orhan Kemal, Mehmet Seyda, Rıfat Ilgaz gibi halk diline kulak veren yazarları tarayarak ihmal edilmiş, edebiyatta, yazılı metinlerde şöyle bir görünüp kaybolmuş ve kaybolmak üzere olan sözcükleri taradık bu sözlük için. Elimde kocaman makaralı ağır bir teyple ilkin 1969 yılında Kırşehir köylerinden başladığım derleme çalışmalarımı hep sürdürdüm, halk diline ait duyduğum, işittiğim her sözcüğü derledim. Bütün bu çalışmalarım sırasında âdeta dil dışına itilmiş bir dil olduğunu gördüm. Bu sözcükleri "yerel" saymak, geçmişteki "lisan-ı avam" anlayışının bir devamıdır.

Saklı Sözlük, yüzyılların ihmali, ilgisizliği ve bilinçsizliği yüzünden dil dışı bırakılmış bir dilin sözlüğüdür. Yazarların ilgisini kaybolmuş ya da kaybolacak sözcüklerimize çekmek için hazırladım bu sözlüğü. Ben romanlarımda, öykülerimde yararlanıyorum, başkaları da yararlansın istedim.

A

abayı atmak (bir yere) Yerleşmek. (KA)

abidik Dalavere. (DS)

abraş Ala tenli, çopur, çilli. (DS)

acabada kalmak Kararsız kalmak. (der.)

acıca Acı gibi. *(...) bu insanlar arasında içime acıca bir gariplik çöküyordu.* (H. Balıkçısı)

acı dil Acı söz. (tar.)

acık Dert. (tar.)

acılaştırmak Acı katmak, acısını artırmak, acı duruma getirmek. *…daha da acılaştırarak karısına anlatıyordu.* (R. Enis)

acımsak Az acı, acıya çalan, acımsı. (der.)

acırak Acıya yakın, acımsı. (tar.)

acı soğuk Üşüten, keskin soğuk. (der.)

acış Küsme, dargınlık, bastırılmış öfke. (KA)

acışmak Kin beslemek, kızgınlık duymak. (KA)

acıtkan Çok acı veren, acıtan. (tar.)

açacak Açmaya yarayan araç, anahtar. (KA)

açharmanı Açlık, kıtlık yüzünden erken dövülen ekinlerin harmanı. *Aç harmanı döğeriz!* (ID, 116)

açığı Açıkçası. *Korktum açığı.* (KK, 70)

açık düşürmek Yağlıgüreşte hasmın sırtının yere dönmesi sonucunda yenilmesi. (der.)

açık özlü İçten, samimi, şeffaf. (der.)

açılmak Uyanmak, bilinçlenmek. *Kördük, açıldık...* (YÖ, 211)

açın amanı tokun imanı olmaz Aç tehlikeli tok acımasızdır. (der.)

aç ile ecel dövüşür; ya yatağa düşürür ya mezara Açlığın sonu ya hastalık ya da ölümdür. *Aç ile ecel dövüşür; ya yatağa düşürür, ya alır götürür.* (R. Enis)

aç karın, yüksek nalın, salın ha salın Aç, yoksul insanın gösteriş düşkünlüğüyle alay eden bir söz.

açkı Anahtar. (tar.)

açlığınan tokluğun arası yarım ekmek Açlık ile tokluk arasında büyük bir fark yok, açlık kolay giderilir. (der.)

aç olunuyor da açık olunmuyor Giyinmenin yemekten daha önemli olduğunu anlatan bir söz.

adam adama Spor karşılaşmalarında yakın markaj, adam tutmak. (der.)

adama nerelisin demişler; daha evlenmedim ki demiş Erkeklerin, eşlerinin doğduğu yere daha bağlı olduğunu şaka yollu anlatan bir söz. (der.)

adam artığı Kıymetsiz, değersiz adam. (der.)

adam bildik de köy yolu sorduk Adam sandık da bir akıl danıştık. (der.)

adamcıllanmak Adam gibi görünmek, adamlık taslamak. (tar.)

adamın karısı, canının yarısı İnsanın eşi canı kadar kıymetlidir. (der.)

adamlıklı Hatır gönül sayan, insana yakın, insancıl. (KA)

adam sandım eşeği, altına serdim döşeği Birinin verilen değere layık olmadığı anlaşılınca söylenen bir söz. (der.)

adam sendecilik Boşvermişlik, gereken önemi göstermemek, üzerine düşeni yapmamak. (der.)

adamsımak Adam yerine koymak, değer vermek, önemsemek. (der.)

adam şaşırınca avradına teyze der İnsan şaşırınca sözcükleri karıştırır, gülünç olur. (der.)

ad bağlamak Ad seçmek, mahlas seçmek.

ad bırakmak İyi bir ün bırakmak, unutulmamak, tarihe geçmek. *Tarihe ad bırakmış bir kraliçeyi seyrediyormuşum gibi geldi.* (R. H. Karay)

adıkmak İyi ya da kötü şöhret bulmak. (DS)

adıma vurmak Adımlayarak ölçmek. (der.)

adını batırmak Saygınlığını yitirmek, adı kötü işlere karışmak. *O hırsızla ortak oldu, adını batırdı.* (KA)

adını belli etmek (adını koymak) Alışverişte bir şeyin fiyatını belli etmek. (KA)

adını sen getir Bir ad anımsanamayınca, adını sen söyle anlamında söylenir. (KA)

ad kazanmak Ün salmak, meşhur olmak, marka olmak. (tar.)

aferine seğirtmek Bir küçük aferin için koşturmak. (der.)

ağacalık Bir kimseye ağalığını göstermek için fazladan verilen ücret. (der.)

ağacı yeşermek Talihi iyi gitmek, şansı açılmak, işleri büyümek. (der.)

ağaç dururken marul köküne at bağlamak Tedbirini iyi almamak, önlem alırken yanlış araç seçmek. (der.)

ağaç eşiklinin gümüş eşikliye muhtaç olması Az gelirli olanın çok gelirliye muhtaç olması. *Ağaç eşiklinin gümüş eşikliye muhtaç olduğu gün gelirse...* (YÖ, 24)

ağaçtan ata binesin Tabuta giresin. (der.)

ağan Yükselen. (tar.)

ağanın altı terlemeyince, ırgatın burnu kanamaz Irgatın, işçinin iyi çalışması için, ağanın, patronun da terlemesi gerekir. (der.)

ağaran Süt ürünleri. *Güya evde inek var! Ağaransız göverensiz kalmıyorlar güya.*

ağartı (ârtı) Süt ürünleri. (KA)

ağdırmaç Tahterevalli. (der.)

ağgın gitmek Aşırı gitmek, ölçüyü kaçırmak. (der.)

ağı Sıkıntı, dert. *İnsanın ağısını insan alır.* (KR, 13)

ağır 1. Ağır misafir, önemli misafir. 2. Olgun, terbiyeli. *Burada "ağır"lar vardı.* (OK, 111)

ağıra oturmak Pahalıya mal olmak, zarar vermek. (der.)

ağır götlü Tembel, ağır hareket eden. (tar.)

ağır kazan geç kaynar Ağır, olgun insanlar hemen tepki göstermezler; sonuca düşünerek, ağır ağır giderler. (der.)

ağırsınmak Bir işi, yükü ağır bulmak. (DS)

ağır taş ile gem döverler, yeğni taş ile göt silerler Ağır ol; hafif insanları saygınlığı olmayan işlerde kullanırlar. (der.)

ağıt düzmek Ağıt yakmak. *Kürtler çokaşıp ağıt düzmeye başladılar.* (SÖ, 20)

ağız ayırmak) Aptal aptal bakıp durmak. *Ağzını ayırıp durma, bir işe!..* (KA)

ağız bağı Çuval ağzı bağlamaya yarayan ip. (KA)

ağız bucağı Avurt. (tar.)

ağızdan burun yakın, kardeşten karın yakın İnsanın eşi en yakınında olandır. (der.)

ağızdan dolma tüfek Kulaktan dolma bilgiye sahip. (der.)

ağızdan sakız avlamak Dikkat ve ilgiyle dinlemek. (tar.)